

виключно Конституція і закони України. На референдумі 1 грудня 1991 р. остаточно визначилась подальша доля України: на питання про підтвердження Акта проголошення незалежності України позитивну відповідь дали 28,8 млн громадян, або 90,3 %. Того ж дня відбулися вибори Президента України: у голосуванні взяли участь 31,9 млн громадян, з яких майже 62 % проголосували за Леоніда Кравчука.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Таким чином, цей референдум остаточно закріпив незалежність України; зробив можливим міжнародне визнання нашої держави, її входження у світове співтовариство; засвідчив неминучість розпаду СРСР і пришвидшив становлення на його теренах нової державно-політичної системи. Крім того, завдяки винятковій одностайності громадян референдум визначив мирний шлях подальших перетворень в країні. Можна з упевненістю констатувати, що події 24 серпня й 1 грудня 1991 р., що нерозривно пов'язані між собою, стали видатними віхами в історії України. Вони поклали початок новітньому етапу в розвитку української державності, втіливши одвічне прагнення народу жити вільно і, як мовив Максим Рильський, «свій дух велично-гідний, як житнє зерно зберегти». Цей період історії України потребує докладного вивчення на конкретному документальному матеріалі.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.21.16>

УДК 94 (477/438)

Микола Кучерепа

Договір Петлюра – Пілсудський 1920 року

В статті на основі широкого кола джерел досліджуються проблеми, пов'язані із укладанням у Варшаві у квітні 1920 р. політичної і військової конвенції між урядами Української Народної Республіки і Польщі.

Польсько-український альянс 1920 року настав у час, коли Україна і Польща вже були виснаженні роками світової війни. Успішне існування країн, що відновили або розпочали своє державницьке життя після Першої світової війни, вимагало вирішення складних територіальних, національних і політичних справ. Особливо складною ситуація була в Україні, яка опинилася у повній міжнародній ізоляції. Лише Польща могла стати першорядним союзником для України.

В статті наведено конкретні приклади із переговорного процесу між українською дипломатичною місією і представниками польського уряду. Українсько-польському порозумінню сприяла відверто проросійська політика держав Антанти. Автор стверджує, що через важке військово-політичне становище УНР, цей договір не міг мати паритетного характеру. Польща вела діалог з Україною з позиції сили, висунувши українській делегації значні територіальні домагання. Більшовицька загроза, байдужість та нерозуміння з боку Антанти змусили українську делегацію погодитися на польські вимоги. Коли постала дилема: Україна без західних земель, чи повне зникнення її під більшовицькою навалою, Петлюра вибрав перше.

Проте, укладання Варшавського договору можна вважати значною перемогою української дипломатії. УНР вдалося добитися офіційного визнання з боку Польщі і отримати військову допомогу в боротьбі за відновлення незалежності Наддніпрянської України. Варшавські домовленості мають велике значення не тільки для українського народу, але й для всієї Європи. Завдяки боротьбі УНР з найбільшими більшовицькими силами зуміли відстояти свою незалежність Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія

Ключові слова: Варшавський договір, С. Петлюра, Ю. Пілсудський, Польща, Ризький мирний договір, Україна, Українська дипломатична місія.

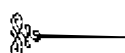
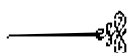
Kucherepa M.M. Warsaw treaty of 1920: genesis, problems and results.

Based on a wide range of sources, the article examines the problems associated with the conclusion in Warsaw in April 1920 of a political and military convention between the governments of the Ukrainian People's Republic and Poland.

The Polish-Ukrainian alliance of 1920 came at a time when Ukraine and Poland were already exhausted by the years of World War II. The successful existence of countries that restored or began their state life after the First World War required the solution of complex territorial, national and political issues. The situation was especially difficult in Ukraine, which found itself in complete international isolation. Only Poland could become a primary ally for Ukraine.

The article provides specific examples from the negotiation process between the Ukrainian diplomatic mission and representatives of the Polish government. The openly pro-Russian policy of the Entente states contributed to Ukrainian-Polish understanding. The author argues that due to the difficult military-political situation of the UPR, this agreement could not be of a parity nature. Poland conducted a dialogue with Ukraine from a position of strength, putting forward significant territorial claims to the Ukrainian delegation. The Bolshevik threat, indifference and misunderstanding on the part of the Entente forced the Ukrainian delegation to agree to Polish demands. When the dilemma arose: Ukraine without Western lands, or its complete disappearance under the Bolshevik invasion, Petliura chose the former.

However, the conclusion of the Warsaw Pact can be considered a significant victory for Ukrainian diplomacy. The UPR managed to gain official recognition from Poland and receive military assistance in the struggle to restore the independence of Dnieper Ukraine. The Warsaw Pact is of great importance not only for the Ukrainian people, but for the whole of Europe.

Thanks to the struggle of the Ukrainian People's Republic with the largest Bolshevik forces, Estonia, Latvia, Lithuania, and Finland managed to defend their independence.

Key words: Warsaw Pact, S. Petliura, J. Pilsudski, Poland, Riga Peace Treaty, Ukraine, Ukrainian Diplomatic Mission.

22 і 24 квітня 1920 року у Варшаві урядами Української Народної Республіки і Речі Посполитої Польської були укладені політична і військова конвенції, які увійшли в історію, як варшавський договір, навколо якого ще й до сьогодні точаться гострі суперечки.

Цей договір став об'єктом дошкульної критики навіть з боку близьких колег і однодумців Петлюри. Дехто прямо звинувачував його у державній зраді.

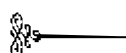
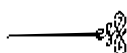
В зв'язку з тим, що основні положення договору вже проаналізовані у численних дослідженнях українських і польських вчених [2; 4; 5; 24; 25, 37–44; 26] детально зупинятися на текстах політичної і військової конвенцій не має необхідності. Нагадаємо лише те, що Польща визнавала право України на незалежне державне існування, а Директорію УНР на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою – за верховну владу в УНР (пункт 1). Польща зобов'язувалася не укладати антиукраїнських угод (п. 4) і гарантувала українцям культурні права. Водночас Польща залишала за собою етнічні українські землі Східної Галичини, Західної Волині та Холмщини з Підляшшям і Поліссям [25; 40–42]. Військова конвенція теж віддавала переваги польській стороні: воєнні дії на Правобережжі мали відбуватися під польським командуванням; польська сторона здійснювала керівництво залізницями, охорону запілля, а також владу на зайнятій в момент підписання конвенції території УНР. Польський уряд зобов'язувався озброїти коштом української сторони три дивізії, а український – забезпечувати необхідним провіантом польські відділи на час їхнього перебування в Україні [2, 26].

Польсько-український альянс 1920 року настав у час, коли Україна і Польща вже були виснажені роками світової війни. Успішне існування країн, що відновили, або розпочали своє державницьке життя на території Східної Європи після Першої світової війни, вимагало вирішення складних територіальних, національних і політичних справ. Цьому, однак, не сприяла ситуація, що протягом довгого часу укладалась не найкраще. Особливо складною вона була в Україні, яка опинилася у повній міжнародній ізоляції. Антанта, озлоблена на Україну через укладання нею сепаратного миру з Центральними державами, не визнавала її. «Червона» і «біла» Росія також не бажали втрачати найбагатшу провінцію колишньої імперії. ЗУНР вела війну з Польщею. Непевною залишалася ситуація на кордоні з Румунією.

Щодо зовнішньої політики, то в українському уряді не було єдності. Тогочасний голова Директорії В. Винниченко був готовий шукати порозуміння з більшовиками. А С. Петлюра намагався будь-що дійти до порозуміння з Антантою, щоб усі сили кинути проти Москви. Проте визнання альянтами незалежності України залишалися безуспішними. Відома історик Н. Полонська-Василенко підкреслює, що Антанта застосувала повну блокаду України, не дозволила навіть доставити санітарні матеріали та медикаменти [14, 535].

Невизначеність зовнішньополітичного курсу УНР привела до того, що у 1919 р. вона продовжувала воювати на всіх фронтах, головними з яких були: на сході – протибільшовицький, а на заході – протипольський. Активізація бойових дій на Волині поряд із запеклими боями у Східній Галичині створювала далеко не найсприятливіший фон для українсько-польських переговорів. До того ці невдачі на фронтах призвели до персональних змін у Директорії. В. Винниченко 11 лютого 1919 року подав у відставку, а місце голови зайняв С. Петлюра. Останній, очоливши Директорію, відразу ж розгорнув активну роботу по встановленню тісних зв'язків з Антантою. Проте всі його намагання добитися визнання Антантою УНР виявилися безрезультатними. Західні альянти твердо відстоювали ідею відродження Російської імперії.

В такій ситуації можливі були дві альтернативи: перша – йти на примирення з більшовиками, друга – шукати союзників для боротьби з «червоною» Москвою. Ними могли тоді стати Румунія і Польща. Проте Румунія, як писав у своїх спогадах Станіслав Грабський, «не бажала утворення будь-якої української держави на території Східної Галичини. Адже ж до неї після розпаду Австрії приєдналась русинська людність серед якої у випадку успіху української акції в Галичині могли б поширитися сильні націоналістичні прагнення» [20, 121]. Великого вибору не було. А тому Головний отаман, зважаючи на обставини, просив Румунію «якомога скоріше задовольнити потреби української армії в зброї і амуніції» [11, 355]. Консультації велися у Бухаресті. Однак до

справді приятних і дружніх стосунків між Румунією і Україною не дійшло. Румунія погодилася лише частково продавати Українській Народній Республіці амуніцію [5, 253]. Жодного ж договору між обома державами підписано не було.

За такої ситуації єдиною державою, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України, залишалася Польща. Вона могла надати їй реальну військову допомогу. Тому Петлюра насамперед хотів знайти підтримку Польщі, а через неї нав'язати контакти з державами Антанти. Загальна політична і військова ситуація нагально вимагала саме такого кроку. Польща, що мала армію чисельністю майже 130 тис. осіб [18,585], могла стати першорядним союзником для України.

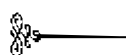
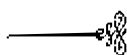
Важливу роль у цьому зіграли особисті контакти Головного отамана армії УНР і Начальника Польської держави. Ярослав Грицак у своєму «Нарисі історії України» зауважує, що «зближенню Пілсудського і Петлюри сприяло те, що між ними було багато спільного. Обидва стояли на чолі війська, не маючи військової освіти й не пройшовши всіх щаблів офіцерської кар'єри. Вони були романтиками, які стали прагматиками з необхідності. І Пілсудський і Петлюра поділяли соціалістичні погляди, але пожертвували ними у критичний час національних змагань заради досягнення самостійності. Обидва піднеслися понад усіма партійними різницями в середині своїх суспільств і стали уособленням визвольних змагань всієї нації. З тією, однак, засадничою різницею, що Пілсудський представляв націю **переможну**, а Петлюра – **переможену**. Тому один залежав цілком від великодушності і чесності іншого» [1, 154].

Справа українсько-польського порозуміння в цей час була непростою. Не останню роль у цьому відіграли федеративні плани Ю. Пілсудського. Його концепція полягала у створенні на Сході національних держав, поєднаних з Польщею рамками федеративного союзу, і котрі перебували б під її гегемонією – України, Литви, Білорусі. Вони мали становити своєрідний бар'єр, який відділяв би Польщу від Росії [22, 98–101]. С. Петлюра не сподівався на рівноправність в разі укладення угоди, оскільки розумів, що більшість польських політичних угруповань негативно ставиться до українського національно-визвольного руху і притримуються точки зору лідера Національно-демократичної партії Романа Дмовського [24, 181]. Ендеки проповідували етнічно однорідну польську національну державу, яка мала бути досягнута шляхом асиміляції слов'янських меншин і вигнання євреїв. Національні демократи відмовляли українцям у статусі нації, вони були за поділ України між Польщею і Росією [23, 50–53]. Тезу про необхідність існування сильної держави Р. Дмовський аргументував тим, що між наймогутнішим німецьким і найбільш анархічним російським народами не має місця для малого народу, який просто не витримає суперництва. А тому поляки повинні прагнути стати великим народом і мати могутню державу [16, 85–87].

Така концепція Р. Дмовського знайшла широке коло прихильників серед польського населення, у свідомості значної частини якого впливовими залишалися ще великодержавницькі прагнення – традиції розбудови держави від моря до моря. Проте, Ю. Пілсудський користувався більшим авторитетом та популярністю і саме він визначав політику краю. Він прекрасно розумів, що західні кордони Польщі визначають держави Антанти, а щодо східного кордону, то потрібно покладатися на власні сили. Так в інструкції для міністра закордонних справ Л. Василевського ще в 1918 р. він підкреслював: «Все те, що Польща, маючи на увазі кордони, отримає на заході, буде подарунком коаліції, бо там нічого власними силами не досягнемо. Натомість здобутками на Сході будемо завдячувати виключно собі, нашим власним силам» [19, 649].

Уряд УНР, опинившись у безвихідному становищі, направив до Варшави свого представника Б. Курдиновського, який 24 травня 1919 р. підписав угоду з польським прем'єром І. Падеревським в справі надання допомоги урядові УНР у боротьбі проти «червоної» Росії. Одночасно Б. Курдиновський, не маючи повноважень на це, від імені уряду УНР заявив, що в обмін на визнання і допомогу у війні з більшовиками керівництво Наддніпрянської України зрікається права вирішувати подальшу долю Східної Галичини [9, 308]. Уряд УНР не визнав цієї угоди як такої, що підписана з перевищенням повноважень. С. Петлюра наказав міністру закордонних справ А. Лівницькому негайно відкликати Б. Курдиновського до Кам'янця і покласти край його злочинній діяльності на шкоду українським інтересам у Польщі. Але Курдиновський «накивав п'ятами» до Парижа» [5,258].

Українсько-польському порозумінню сприяла проросійська політика Антанти. Відновлення «великої Росії» ставило під сумнів незалежність Польщі. Ю. Пілсудський стверджував: «...якщо українська справа буде вирішена на їхню користь (Росії. – М.КІЇВ), тоді вона піде на Польщу» [2, 13–

14]. Саме ця обставина змусила Пілсудського звернутися через свого представника до Петлюри з пропозицією встановлення контактів. В свою чергу подібних контактів шукав і Петлюра.

Українсько-польські контакти активізувалися у серпні 1919 р. Українська дипломатична місія на чолі з П. Пилипчуком уклала 1 вересня 1919 року угоду про перемир'я з Польщею. Одночасно керівник місії виступив із заявою про згоду УНР на кордон із західним сусідом по Збручу. І знову повторилася історія з Б. Курдиновським. П. Пилипчука було обвинувачено в тому, що він своєю заявою відносно кордонів перевищив дані йому повноваження [24, 84–85].

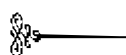
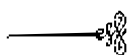
До Варшави поїхала нова дипломатична місія, яку очолив виконуючий обов'язки міністра закордонних справ А. Лівичкий. Він отримав чіткі вказівки від урядів УНР і ЗУНР щодо майбутніх кордонів. Українська делегація могла погодитись уступити полякам Холмщину і Підляшшя і то тимчасово – до часу скликання українського парламенту, за яким і буде останнє слово у цьому питанні [7, 103]. Переговори йшли надзвичайно складно, оскільки з багатьох питань погляди обох делегацій були діаметрально протилежні, особливо в питанні про кордони. Польська сторона домагалася кордону по Збручу, а щодо Волині, то погоджувалася, щоб питання про тутешній кордон вирішила Паризька мирна конференція [24, 85–86].

Тимчасом військово-політичне становище УНР набирало загрозливого характеру. Український фронт під натиском росіян міг у будь-який момент упасти і останні діставали вихід до східного польського кордону по всій його протяжності. 4 листопада 1919 року у Жмеренці за участю С. Петлюри і С. Петрушевича відбулася військова нарада. На ній міністр військових справ генерал В. Сальський заявив: «Роль стратегії вже скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якого ніяка армія не в силі боротися. Військовій силі ворогів не треба великої напруги, щоб винищити до ноги всіх. Тепер дипломати мусять врятувати їх від фізичного винищення» [9, 315]. Через два дні, 6 листопада Начальна команда Української галицької армії за наказом генерала Тарнавського підписала угоду з Добровільною армією про перехід УГА на сторону А. Денікіна [9, 315]. Зрада галичан поставила армію і уряд УНР на грань цілковитої катастрофи. Залишки армії УНР відступили на Волинь. Щоб не допустити захоплення Кам'янця–Подільського денікінцями, Петлюра 8 листопада звернувся з проханням до польського військового командування ввести у місто частини польських легіонерів [13, 121].

В умовах військово-державної катастрофи, яку переживала УНР, переговори у Варшаві продовжувалися. Безвихідність становища примушувала українську сторону погоджуватися на принизливі умови, йти на поступки польській стороні. Симон Петлюра 11 листопада писав А. Лівичкому: «...Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б, мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею» [12, 183].

Польська делегація відкинула українські пропозиції і вимагала в найближчий час дати остаточну відповідь у справі кордонів. 12 листопада 1919 р. відбулася нарада української делегації, на якій обговорювався проект польсько-української декларації. У виступі А. Лівичкого було зазначено, що кордон між Польщею та УНР проходить по р. Збруч. При цьому він запевнив, що Польща буде зобов'язана надати Східній Галичині національно-територіальну автономію, умови якої вироблятимуться при співучасті представників УНР [24, 183].

27 листопада голова української дипломатичної місії А. Лівичкий поїхав в Україну, де хотів проконсультуватися з урядом. Зокрема, 28 листопада у Львові відбулася нарада за участю членів Директорії УНР Ф. Швеця та М. Макаренка, а також керівника міністерства закордонних справ Західної області УНР В. Старосольського. Всі присутні на нараді погодились із тим, що інтереси майбутнього Української держави вимагають негайного підписання угоди з Польщею, хоч би ціною значних територіальних поступок [2, 23]. Заручившись підтримкою декількох провідних членів українських урядів, А. Лівичкий повернувся назад до Варшави, де 2 грудня скликав розширену політичну нараду. В ній, окрім членів дипломатичної місії, брали участь члени уряду та такі відомі громадські та політичні діячі, як М. Єремів, М. Ковалевський, КИЇВ Павлюк, П. Христюк, С. Шемет та інші [5, 263]. Андрій Лівичкий, звертаючись до присутніх, заявив: «Українська місія, зараз стоїть перед підписанням Декларації до Польського уряду. Умови, які зазначені в Декларації надзвичайно тяжкі для українського народу, умови складені під пресією польської сторони і формулювання пунктів вже змінена бути не може. Однак політичне та військово-положення України тепер, остільки трудне, що підписання такої Декларації являється єдиним

порятунком» [2, 23]. Найбільшу дискусію викликала проблема Галичини. У своєму виступі Софія Русова зазначила: «В Декларації нема нічого, що могло б бути образливим для Галичини. Справді, після минулих подій навряд, чи може уряд Український мати формальні права на Галичину. Галичина, окупована польським військом, а політичною основою її дальшого існування є Статут, вироблений в Парижі Антантою. Таким чином, будучина Галичини, загарантована міжнародним актом і Декларація зашкодити їй не може» [15, 43–51]. Схвалення тексту Декларації представниками основних політичних сил, кажучи сучасною мовою, давало «добро» для укладення майбутнього договору. Це також відкидає усі закиди щодо одноосібної ролі Петлюри в процесі укладення угоди з Польщею. Того ж дня 2 грудня 1919 року сторони підписали Декларацію про засади українсько-польського договору. Представник польської сторони Р. Кнолль тоді заявив: «У відповідь на цю декларацію хочу зазначити, що (...) вже тепер себе можемо вважати союзниками у Східній Європі» [3, 67].

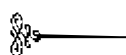
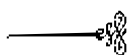
А. Лівницький після підписання декларації інформував С. Петлюру: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем» [8, 59]. Одночасно А. Лівницький зазначав: «Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу також те, що в декларації поза всім іншим маютьесь позитивні моменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємось від польського уряду: признати самостійність УНР, допомогти нам зброєю, набоями та іншим військовим майном, нарешті відкрити для нас транзит з іншими державами» [6, 59].

На жаль, ця угода мала й іншу сторону медалі. На окупованих землях польські власті ставились до своїх фактичних союзників не найкращим чином. На окупованих Польщею землях, польська адміністрація, та польське військо тероризувало українську людність. Обставини змусили Голову Директорії УНР С. Петлюру звернутися з Меморандумом до керівника Польської держави Ю. Пілсудського. У цьому досить об'ємному документі С. Петлюра навів численні факти ворожого ставлення польських властей, терору, грабінництва і всякого ряду насильства польської адміністрації та війська на українських землях [10, 203–204]. В подальшому українсько-польський діалог призупинився більше як на три місяці. Причин тут, очевидно є декілька – і внутрішніх, і зовнішніх.

Серед внутрішньополітичних причин ми бачимо досить значний опір східній політиці Ю. Пілсудського з боку ендеків, які воліли піти скоріше на примирення з Росією, ніж погодитися на незалежність України. І лише весною 1920 р. Юзефу Пілсудському вдалося подолати опір націонал-демократів. Щодо зовнішньополітичних причин, то Польща не наважувалася дратувати Антанту, яка і подалі робила ставку на білогвардійців з їх концепцією «єдиної і неділимої». І лише остаточна поразка військ генерала А. Денікіна весною 1920 року призвела до того, що Антанта, по-суті, залишила українське питання вирішувати Польщі на її власний розсуд. Переговори відновилися лише 11 березня 1920 року, але знову йшли дуже важко. Та й зрештою у цей час Ю. Пілсудський ще не мав чіткого погляду на українську справу. Зокрема в одній із своїх промов, наприкінці березня 1920 року, яку цитує С. Грабський у своїх споминах, Начальник держави сказав: «Даю вам слово, що не піду на Київ і воювати не буду за українську державу для Петлюри» [20, 145]. Відразу ж після цього він посередньо підтвердив свою думку Ігнацію Дашинському. Але вже через два дні Пілсудський заявив, що «потрібно більшовицькій наступ випередити нашим», а також що він вирішив ударити на Київ, оскільки це дасть йому можливість отримати «цінного союзника» в особі Петлюри [26, 85].

Після тривалих консультацій між представниками урядів УНР і Речі Посполитої взимку 1920 року між двома державами було досягнуто певних домовленостей, які позитивно вплинули на зближення позицій держав-союзників. Зокрема, на підставі такого порозуміння до складу уряду УНР було введено двох міністрів-поляків: Генрика Юзевського на посаду заступника міністра внутрішніх справ, а Станіслава Стемповського – на міністра рільництва [21, 113].

Робота по підготовці тексту угоди між Україною і Польщею поволі просувалася вперед. В ході переговорного процесу польська сторона ставила нові вимоги. Зокрема, 3 квітня польська делегація у запропонованому варіанті договору претендувала, крім Галичини, Полісся і Підляшшя, ще на сім повітів Волині. З огляду на ситуацію, С. Петлюра пропонував українській дипломатичній місії негайно прийняти всі умови, продиктовані Варшавою [5, 268]. Адже він розглядав союз із Польщею «як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби» [11, 517].

Врешті-решт, дійшло до підписання Варшавського договору, на основі якого розпочалася відома в історії кийвська виправа Ю. Пілсудського. Українсько-польські війська мали спочатку блискучі успіхи. 7 травня 1920 року вони увійшли до Києва. Проте у червні ситуація на фронті різко змінилася. Під натиском більшовицьких військ союзницькі війська змушені були відступати.

Спроба визволення України з-під влади московського більшовизму об'єднаними силами армії УНР і Польщі у 1920 році закінчилася невдало. 18 жовтня польська сторона підписала з радянською Росією сепаратне перемир'я, а 18 березня 1921 року – Ризький мирний договір, односторонньо зламавши узяті на себе зобов'язання щодо УНР. Визнавши формально «державність» радянської України, Польща тим самим погодилася зі встановленням московського окупаційного режиму в Україні [17, 100]. Проте, як вважає професор Богдан Гудь, кваліфікувати Ризький договір як «зраду» Польщею взятих на себе зобов'язань щодо Української Народної Республіки було б надто упереджено [26, 133].

Попри всі застереження треба таки визнати, що домовленості, укладені між УНР і Польщею у квітні 1920 року, стали важливою віхою в історії українсько-польських відносин. Найголовнішим є те, що обидві країни прийшли до усвідомлення необхідності стратегічного партнерства задля забезпечення своєї незалежності. Попри всю контрверсійність оцінок Варшавського договору в історіографії, безсумнівним є те, що він був єдино можливим шляхом продовження збройної боротьби українського народу проти більшовицького поневолення і за порятунок української державності.

Варшавський договір має велике значення не тільки для українського народу, але й для всієї Європи. З великою певністю можна допустити, що коли б не спільний українсько-польський спротив, то запланований більшовицький похід на Польщу, Румунію, Чехословаччину, був би успішним і обернувся трагедією для усіх цих народів. Завдяки боротьбі УНР з найбільшими більшовицькими силами зуміли відстояти свою незалежність Естонія, Латвія, Литва, Фінляндія.

Джерела та література:

1. Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996.
2. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1997.
3. Доценко О. Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії й революції 1917–1923. Т. II. Кн. 5. Львів, 1924.
4. Єременко Т. С. Петлюра і Юзеф Пілсудський / У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997.
5. Литвин С. Х. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. Київ, 2000.
6. Мазепа І. Огнева проба: Українська політика і стратегія в добу Зимового походу 1919 – 1920 рр. Прага, 1941.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. II. Прага, 1942.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: 1917–1921: У 3-х частинах. Т. II. 2-ге видання. Прага, 1950.
9. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1993.
10. Петлюра С. Статті. Київ, 1993.
11. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.2. Нью-Йорк, 1956.
12. Петлюра С. Статті, листи, документи / Упоряд. В. Сергійчук Т.3. Київ, 1999.
13. Подляський К. Білоруси – литовці – українці: Наші вороги – чи брати? «Відмова», 1986.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ, 1992.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), ф.3696, оп.2, стр.275.
16. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu 1918–1919, Paryż, 1926, cz. 1.
17. Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, petraktacje, tajne układy z Joffem, listy. Warszawa, 1981.
18. Deruga A. Polityka wschodnia Polski, Warszawa.
19. Dzieje Polski, red. J. Topolski, Warszawa, 1976.
20. Grabski S. Pamiętniki, do druku przygotował i wstępem opatrzył Witold Stankiewicz, t.2, Warszawa 1989.
21. Józewski Henryk. Zamiast pamiętnika // Zeszyty Historyczne (Paryż), 1982, t. 60.
22. Mackiewicz (Cat) S. Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. Warszawa, 1990.
23. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864–1945. Londyn, 1956. T. 2, cz. 1.
24. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997.
25. Ukraina – Polska: Kultura, wartości, zmagania duchowe. Koszalin, 1999.
26. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T: 3. Warszawa, 1996.

